

Bartnicka, Kalina

"Wokół staropolskiej nauki i oświaty.
Gdańsk - Prusy Królewskie -
Rzeczpospolita", Lech Mokrzecki,
Gdańsk 2001 : [recenzja]

Rozprawy z Dziejów Oświaty 41, 284-287

2002

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

stanowiska wynikało, że Galicję traktowali jako monolit narodowy i dla których głównym zadaniem było wyrugowanie języka niemieckiego z nauczania i wprowadzenie języka polskiego. Konstatując, iż podstawowym kryterium powoływania dyrektorów zwłaszcza w pierwszym okresie autonomii była powstańcza przeszłość kandydatów stwierdza: „Można przypuszczać, że RSK dążyła do tego, aby z seminariów uczynić szkoły polskie, kształcące polskich nauczycieli. Od spełnienia tego postulatu zależało przecież powodzenie reformy szkolnictwa elementarnego.” (s. 111) Byłoby to całkowicie uzasadnione skoro w tytule książki jest mowa o stosunku społeczeństwa galicyjskiego do kształcenia nauczycieli, bez definiowania której z jego części. Z drugiej strony tytuł mówi o sporze o duszę polskiego nauczyciela, ale Autor nie stawia wyraźnego pytania, czy i w jakiej mierze stosunki narodowościowe w seminariach nauczycielskich oraz intencje władz krajowych Galicji były czynnikiem tego sporu.

W rozbudowanej końcowej części książki czytelnik otrzymuje obszerną bibliografię (s. 307–318) i aneksy obejmujące zestawienia tabelaryczne podstawowych informacji o nauczycielach, lekarzach i katechetach zatrudnionych w seminariach, o ich kierownikach, warunkach lokalowych, wykaz prywatnych seminariów nauczycielskich. Znalazły się tu także „źródła do dziejów seminariów nauczycielskich” (s.340–370) obejmujące faksymile dokumentów oficjalnych dotyczących seminariów, kilku rękopiśmiennych protokółów podsumowujących wizytacje poszczególnych zakładów, opis organizacji internatu w Czortkowie z którego

dowiedzieć się można, że posiłki jedli cztery razy dziennie, że „dwa razy w tygodniu poszcza, w inne zaś dni otrzymują na obiad mięso, że obiad składa się z trzech dań, a kolacya z jednego, tj. najczęściej mleka z kaszą, mamałygą, kartoflami itd.” (s. 357).

Trochę szkoda, że zabrakło dokładnej korekty tekstu, choćby w formie erraty. Pozostały dość liczne usterki, na których czytelnik „potyka się”, na przykład w sformułowaniu na stronie 32: „brak szerszego oglądu na rolę szkoły”, na stronie 40: „W celu podniesienia kwalifikacji nauczycieli seminaryjnych... umożliwić nauczanie 1–2 letnich kursów pedagogicznych”; na stronie 63 „...u progu anatomii...” Zastrzeżenia może także budzić tytuł, który nie informuje czytelnika, że książka w istocie dotyczy kształcenia nauczycieli tylko szkół ludowych, pomijając kształcenie innych grup nauczycielskich.

Wskazane wyżej niedostatki nie ujmują wartości merytorycznej książki Andrzeja Meissnera, rozszerzającej pogląd na kształcenie nauczycieli, którego znaczenie – zwłaszcza po 1918 r. – przekroczyło granice Galicji. Wyznacza także nowe pola badawcze – wydaje się że problematyka nauczycielek i nauczycieli seminaryjnych zawiera jeszcze wiele możliwości studiów. Książka ma także walory dydaktyczne, bowiem dzięki zwięzłości w prezentowaniu zagadnień organizacyjno – ustrojowych oraz ideologicznych seminariów ułatwi zrozumienie uwikłań instytucji kształcenia w procesy polityczne, społeczne i narodowe.

Irena Szybiak

Lech Mokrzejcki, *Wokół staropolskiej nauki i oświaty. Gdańsk – Prusy Królewskie – Rzeczpospolita*, Wydawnictwo Gdańskie, Gdańsk 2001, indeks nazwisk, ss. 486.

Na tom *Wokół staropolskiej nauki i oświaty* składa się zbiór trzydziestu dwóch rozpraw i artykułów Lecha Mokrzejckiego, poświęconych sprawom nauki, oświaty i kultury w Gdańsku i na terenie Prus Królewskich w okresie staropolskim. Są to poprawione lub uzupełnione teksty prac już kiedyś publikowanych, ale rozproszonych w wielu wydawnictwach, czasem w czasopiśmie o zasięgu lokalnym, przez co dostęp do nich, zwłaszcza dla niespecjalistów

– był utrudniony. Powstawały przeważnie jako przyczynki, stanowiąc jakby produkt uboczny głównych zainteresowań ich autora w kolejnych dziesięcioleciach jego badań naukowych; w większości (połowa) publikowane były w latach dziewięćdziesiątych ubiegłego stulecia, jedna w 1969 r., pozostałe w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych.

Zmiany w tekstach, wynikające z postępu własnych badań naukowych autora, w rezultacie

dyskusji naukowych i ogólnego rozwoju wiedzy o problemach, którymi interesuje się Lech Mokrzecki, dotyczą opinii, poglądów, ocen. Są często zaznaczone w przypisach. autor wyjaśnia (s.5), że sięganie po latach do tych tekstów „wymagało niekiedy dokonania wielu korekt oraz istotnych zmian i uzupełnień, dlatego [...] odbiegają znacznie od wcześniejszej edycji”.

Zabieg okazał się bardzo pożyteczny. „Przepracowane” i zebrane razem rozprawy uzupełniają się wzajemnie tworząc interesującą całość. Koncentrują się wokół dwóch głównych zagadnień: kulturotwórczej siły Gdańska (i Prus Królewskich) w sprawach nauki i oświaty, oraz wpływu związków Gdańska z Rzeczypospolitą na potencję i oryginalność kultury gdańskiej. Ten stale obecny w rozważaniach Lecha Mokrzeckiego aspekt gdańskiej kultury okresu XVI - XVIII w. wydobywa, czy też może uplastycznia, jeszcze jeden jej walor: dopełnia obrazu kultury staropolskiej, pozwala lepiej zrozumieć drogi prowadzące do jej rozkwitu i okoliczności zahamowań.

Prace opublikowane w recenzowanym tomie układają się w kilka grup tematycznych. A więc: 1) nauka i oświata gdańska XVI-XVIII w.; 2) tematyka morska w nauce i oświacie gdańskiej; 3) historycy i historia w Gdańsku; 4) szkoła, pedagogika i pedagogy w Gdańsku i w Prusach Królewskich (włączam tu stale obecny w pracach autora wątek percepcji myśli obcej); 5) problemy wychowania muzycznego w Gdańsku i w Prusach Królewskich; 6) varia obejmujące różne zagadnienia wychodzące poza obręb gdańsko-pruskich zainteresowań L.Mokrzeckiego: nauczanie historii w I Rzeczypospolitej, wychowanie wojskowe w I Rzeczypospolitej, programy szkolnictwa polskiego w XVI-XVII w. (rozprawa napisana we współautorstwie z Kazimierzem Puchowskim), obowiązek szkolny w Polsce od XVI - XX w.

Przeprowadzona wyżej klasyfikacja jest oczywiście pewnym uproszczeniem. W istocie w większości artykułów wątki wiodące w poszczególnych grupach występują obocznie. Wynika to po części z faktu, iż tom jest powstał jako reedycja tekstów pierwotnie umieszczanych niezależnie od siebie w różnych zbiorach i w różnym czasie. Stało się to także przyczyną występujących niejednokrotnie powtórzeń.

Lektura tomu *Wokół staropolskiej nauki i oświaty*, ukazuje przede wszystkim zależność rozkwitu zarówno szkolnictwa jak i życia naukowego w Gdańsku, od ich bardzo silnego

związku z potrzebami i specyfiką regionu, oraz od świadomej tego związku warstwy rządzącej - patrycjatu. Uzmysławia też znaczenie kultury umysłowej dla budowania potęgi i dobrobytu miasta. Poświęcona tym zagadnieniom rozprawa *Nauka i oświata w życiu gdańskich mieszczan. Wybrane zagadnienia z XVI - XVIII wieku* mogłaby być włączona do kanonu lektur obowiązkowych dla studentów politologii i elit rządzących.

Instytucje oświatowe w Prusach Królewskich i w Gdańsku w okresie staropolskim były „integralnie związane z codziennym życiem mieszkańców i ich egzystencją”. Zróżnicowanie strukturalne i programowe szkolnictwa powodowało, że oświata była dostępna dla różnych warstw społeczeństwa, chociaż na osiągalność różnych typów wykształcenia oczywiście rzutowała pozycja społeczna i sytuacja majątkowa oraz religia danej rodziny. Wynikało to z polityki oświatowej władz, które zwracały dużą uwagę na rozwój szkolnictwa i instytucji edukacyjnych. autor udowadnia, że „refleksja nad zadaniami nauki i szkolnictwa była ważną kwestią dla znaczącej części patrycjatu i innych grup mieszczaństwa” (s.18). Co więcej, badania uczonych gdańskich XVII i XVIII w. były nie tylko uwarunkowane regionalnie ale i inspirowane potrzebami lokalnych władz. Chociaż preferowano nauki matematyczne, techniczne i przyrodnicze, badania związane z morzem, doceniano też nauki społeczne, np. nauki historyczno-prawne, ze względu na ich opiniotwórcze znaczenie. Miała swą pozycję i humanistyka. Aby wymusić opinie wygodne dla siebie – zwłaszcza w sprawach aktualnych – władze wywierały nacisk na pisarzy, utrudniając im na przykład dostęp do materiałów czy do możliwości druku.

Omawiając w różnych aspektach rozwój oświaty gdańskiej w ciągu wieków, zwraca autor uwagę na otwartość patrycjatu, nauczycieli, uczonych na teoretyczne i praktyczne rozwiązania spraw edukacyjnych, o których wieści docierały do Gdańska, i na kontakty naukowe z zagranicą. Przypieszenie rozwoju szkolnictwa i życia naukowego, zwłaszcza po zdjęciu „krzyżackiego gorsetu”, w miarę rozwoju prądów humanistycznych na Zachodzie Europy. Rosnące zainteresowanie Gdańszczan i mieszkańców Prus Królewskich studiami zagranicznymi: w wiekach XVI - XVIII wojażowało z Prus i Gdańska po naukę około 3000 młodziży -podczas gdy z Korony w tym czasie wyjechało około 8000, a z Litwy - 1200 (rozprawa *Oświata gdańska w ujęciu chronologicznym*, s.40).

W wielu tekstach występują wątki wartości kontaktów Gdańska i Prus z zagranicą; L. Mokrzecki uważa, że w okresie staropolskim Gdańsk więcej czerpał korzyści z tych dwustronnych kontaktów niż „zagranica” (s.37). Uderza brak uprzedzeń i pragmatyzm, szybkość reagowania na koncepcje ważne dla działów, uznawanych za ważne dla Gdańska (nawigacja, budowa statków), swoiste uzawodowienie sieci szkolnictwa i programów, oraz ogromny rozwój szkolnictwa prywatnego (ok. 2000 szkół w okresie XVI–XVIII w.). Przejawem pragmatycznego podejścia do szkolnictwa jest np. mimo wielkiej różnorodności instytucji i form, kształcenia, podatności na przyswajanie nowych treści oraz modernizację programów i podręczników - zignorowanie szkoły typu akademii rycerskiej. Władze miejskie wyraźnie popierały doskonalenie szkolnictwa kształcącego kadry administracyjne. Utworzone zostało Kolegium szkolne do zarządzania gdańskim szkolnictwem. Starano się przyciągać nauczycieli gimnazjalnych prezentujących wysoki poziom naukowy (służyła temu polityka stypendialna Rady Miejskiej). Szanowano jednak ich kompetencje, nie kępowano treści i metod nauczania, co w rezultacie podnosiło atrakcyjność gimnazjum akademickiego w Gdańsku w środowisku młodych uczonych, którzy skłonni byli dla katedry w gimnazjum pozostawiać bardziej prowincjonalne europejskie uniwersytety. Wysoki poziom szkolnictwa i jego zróżnicowanie, przy bliskich związkach Gdańska i Prus Królewskich z Rzeczypospolitą, czyniły szkoły w Gdańsku i Prusach bardzo atrakcyjnymi dla polskiej młodzieży, a gdańskich uczonych zachęcały do podejmowania tematyki historycznej, prawnej i politycznej związanej z Polską.

Dwustronne korzyści dla Polski i dla Gdańska ze wzajemnych powiązań kulturalnych i ekonomicznych mogą być rozpatrywane z różnych punktów widzenia. Recenzowany tom ukazuje przede wszystkim perspektywę badawczą (w naukach prawnych i historycznych), korzystne dla Gdańska, oraz kwestie przepływu via Gdańsk do Rzeczypospolitej z Zachodu idei i koncepcji - także w pedagogice. Przekonuje, że chyba stale niedoceniona jest rola Gdańska dla kultury polskiej w czasach zastój nauki i oświaty XVII/XVIII w., w Rzeczypospolitej. Z drugiej zaś strony jest dowodem jak żywotne były interesy Gdańska, także i kulturalne, w utrzymywaniu kontaktów z Polska,

jak ulegały sprowincjonalizowaniu nauka i szkolnictwo gdańskie po odcięciu regionu czasie rozbiorów od Rzeczypospolitej i poddaniu go germanizacji.

Cenne materiałowo, bibliograficznie i merytorycznie są rozważania poświęcone (pod różnym kątem widzenia) nauce historii w gimnazjum akademickim: jej programom, funkcjom kształcącym i wychowawczym. Wiele miejsc zajmują w tomie teksty poświęcone dorobkowi naukowemu, metodologicznemu i merytorycznemu, gdańskich historyków okresu staropolskiego. Osobny wątek tworzą artykuły związane z morzem, analizujące wątki marynistyczne w oświacie i nauce gdańskiej okresu staropolskiego. Otwierają się tu staropolskie ścieżki do zgłębiania późniejszych polskich mitów o morzu (por. zakończenie artykułu *Publikacje dotyczące podróży i migracji a rozwój wiedzy o morzu w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, s.136).

Grupa artykułów poświęconych pedagogom mieszkającym lub działającym na terenie Prus Królewskich i w Gdańsku jest znakomitym przykładem roli, którą w XVII–XVIII w. odegrał Gdańsk jako pomost kulturalny pomiędzy Europą Zachodnią i społeczeństwem Rzeczypospolitej, a także jako ośrodek myśli pedagogicznej, wypełniający w pewnym sensie lukę pomiędzy osiągnięciami myśli pedagogicznej polskiej wieków Odrodzenia i Oświecenia (por. artykuł *Samuel Fryderyk Wilenberg jako autor rozważań o nauce i edukacji*). Tu dokonywano też krytycznej oceny stanu edukacji szlacheckiej (por. artykuł *Joaquim Pastorius – dyrektor elbląskiego gimnazjum akademickiego*). Wnosiło to zapewne nieco świeżej myśli pedagogicznej do polskiej atmosfery wychowawczej, zwłaszcza, że Prusy Królewskie utrzymywały żywy kontakt z ośrodkami Bazylei i Wittenbergi. Recenzowany tom rozszerza wiadomości o pedagogach utrzymujących kontakty z Prusami lub pracujących tu (także o Komeńskim). Autor stara się też umiejscowić gimnazja akademickie z terenu Prus w systemie oświaty staropolskiej. Z analiz przeprowadzonych przez autora wynika, że w Gdańsku w XVII w. znane były i znajdowały oddźwięk poglądy pedagogiczne polskich myślicieli, w tym Sebastianusa Petrycego z Pilzna (s. 306). Ciekawym uzupełnieniem rozsiańskich po innych tekstach informacji o odrębnościach edukacji stanowej (rodzinnej i szkolnej), a także o zróżnicowaniu aspiracji i możliwości kształcenia

w różnych grupach mieszczaństwa jest artykuł *Edukacja w rodzinach mieszczańskich z terenu Prus Królewskich*.

Bardzo trafnie (s.340) podsumowane zostało zagadnienie pomostu kulturalnego jakim był dla Polski Gdańsk i Prusy w rozprawie *Znaczenie mniejszości narodowych w Prusach Królewskich na przykładzie wybranych przedstawicieli środowiska patrycjatu i uczonych w XVIII w.* „W interesującej nas dziedzinie nauki i oświaty - czytamy – [...] środowisko mieszczan związanych z protestantyzmem, poczynając od XVII w., znajdowało się pod przemożnym wpływem nowych prądów charakterystycznych dla epoki Baroku, docierających na ten teren dzięki pośrednictwu osób głęboko wykształconych, natomiast stan szlachecki przeważnie nadal utrzymywał typowo polskie normy i wzorce sarmatyzmu. Z kolei w XVIII w. kręgi intelektualne Prus Królewskich, przy wsparciu części patrycjatu, umacniały swoje pozycje i zasługi w dziele przenoszenia do Rzeczypospolitej nowych koncepcji oświeceniowych. Sprzyjał temu szybszy wzrost migracji z terytorium Saksonii i Prus. [...]Jednakże dopiero wszechstronna i pogłębiona analiza ukaże [...] co stworzyli rodzimi lub zasiedziali mieszkańcy tych ziem, [...] co cudzoziemcy w pierwszym pokoleniu”.

Recenzowany tom jest bardzo bogaty materiałowo. Do podstawowej dla całości tematyki włączył autor wiele wątków, jak np. artykuły poświęcone zagadnieniom i tradycjom wychowania muzycznego w Gdańsku i w Prusach, od okresu staropolskiego, i inne. Dobrym prawem tego typu wydawnictw obejmujących wiele drobniejszych prac, które powstawały w różnych czasach, jest właśnie migotliwość tematyki, możliwość zagłębienia się w szczegóły. W krótkim omówieniu nie sposób ustosunkować się do nich wszystkich. Całości nadają charakter wyraziste zainteresowania Lecha Mokrzeckiego dziejami Gdańska i Prus Królewskich w okresie staropolskim, oraz problemy, na które jest specjalnie wrażliwy, a które wracają w różnym ujęciu, w różnym oświetleniu w wielu tekstach. Są to: historia, muzyka, organizacja szkolnictwa, oświata i szkolnictwo zawodowe, polityka oświatowa i naukowa patrycjatu i gdańskiej Rady Miejskiej, kontekst europejski i perspektywa polska omawianych zagadnień.

Można się zastanawiać, nad czynnikami i elementami, które zadecydowały o odrębności

i specyfice kultury, nauki i oświaty gdańskiej. Lektura tomu *Wokół staropolskiej nauki i oświaty* nasuwa rozmaite wnioski, które zresztą można mnożyć. Jest oczywistym na przykład, że:

1. Oryginalna kultura gdańska to kultura bogatego mieszczaństwa, świadomego możliwości wynikających z położenia geopolitycznego i wartości tkwiących w oświacie i nauce. Elita władzy tworzyła świadomą swych możliwości i odrębności grupę, która nie potrzebowała sponsorów z zewnątrz dla zaspakajania swych potrzeb i zainteresowań kulturalnych. Jednakże była otwarta na i żywo reagowała na prądy kulturalne, artystyczne oraz naukowe w Europie. Umiała je adaptować do własnych potrzeb.

2. Szkoła w Gdańsku bardzo wcześnie – w stosunku do innych regionów – znalazła się pod szczególnym dozorem rodziców i władz miejskich. Powodowało to jej bardzo silny związek z potrzebami miasta i regionu, wpływało na pragmatyzm miejskiej polityki oświatowej, umożliwiało szybką ewolucję form organizacyjnych i programów, w miarę rozwoju ekonomicznego i kulturalnego miasta.

3. Specyfika polityki oświatowej Rady Miejskiej znalazła bardzo nowoczesny wyraz w sponsorowaniu wyjazdów zagranicznych młodzieży na określone kierunki studiów. Istotne były nie tylko indywidualne zainteresowania kandydatów ale też konkretne, praktyczne zamierzenia władz miejskich, popierających dyscypliny nauki i techniki wiążące się z morzem (na przykład nawigacja, sztuknictwo), pożyteczne w sprawach handlu i obrotów pieniężnych (jak np. geografia czy prawo), itp..

4. Przykładem jak swoisty praktyczny, kupiecki zmysł optycalności przekładał się w Gdańsku na rozwój nauki i oświaty jest szybkie zrozumienie roli książki w kształceniu i rozwój księgarstwa. Gdańszczanie błyskawicznie zrozumieli bowiem, że książka była najtańszym sposobem uzyskiwania informacji i dostępu do cudzych doświadczeń.

Omawiany tom zawiera indeks nazwisk, oraz opracowaną przez Tomasza Maliszewskiego *Bibliografię prac Lecha Mokrzeckiego za lata 1996–2000* (i uzupełnienia za rok 1995), jako dopełnienie bibliografii zamieszczonej w *Księdze ofiarowanej Profesorowi Lechowi Mokrzeckiemu z okazji Jego Jubileuszu* (Gdańsk 1996).